

Verhalen uit het Christoceen

Cultuur, geschiedenis en schepping

Prof. dr. D.M.L. Onnekink ■ 6 september 2024

Prof. dr. David Onnekink

Verhalen uit het Christoceen

Cultuur, geschiedenis en schepping

*Rede uitgesproken bij de publieke
aanvaarding van het ambt van bijzonder
hoogleraar op de Martine Vonk Leerstoel
Christelijk Ecologisch Denken aan de
Theologische Universiteit Utrecht op
6 september 2024 in de Jacobikerk te Utrecht.*

Voorpagina

Kerkbos in Ethiopië.

Foto: Jeremy Seifert

Mijnheer de rector, geachte aanwezigen,

Inleiding

In ons weiland staat een kastanjeboom. Toen we afgelopen winter in ons nieuwe huis kwamen wonen, renden de kinderen door het gras, klommen omhoog en maakten de boom tot hun vriend. De milde winter mondde uit in een waterige lente en een warme zomer, maar de bladeren bleven uit en we constateerden dat de boom dood was. We hadden een gevoel van verlies. Het deed me denken aan een klein bos aan het einde van de straat waar ik zelf als kind woonde. In mijn herinnering was het een enorm woud met een open veld in het midden. Ik weet nog precies hoe de paden door het bos liepen en in welke boom ik met mijn vrienden klom. Die kleine wildernis is al lang verdwenen, maakte plaats voor een afgemeten serie vrijstaande woningen met nog slechts een decoratieve omheining van bomen. Ik vermoed dat iedereen hier een soortgelijk verhaal heeft te vertellen. We hebben allemaal wel een boom verloren.

Dit relaas over het verlies van bomen past in een veel groter verhaal in de westerse samenleving van de teloorgang van de natuur. Ruim een halve eeuw geleden wandelde de beroemde christelijke filosoof Francis Schaeffer (1912-1984) de weelderige tuin van een alternatieve woongemeenschap binnen en werd daar hartelijk begroet door een bewoner. Samen keken ze naar het kale terrein van een christelijke school waar Schaeffer net een lezing had gegeven. Hij was ontzet. Daar stond ik, schrijft hij, ‘en keek naar de christelijke gemeenschap, en ik zag lelijkheid.’¹ Deze ervaring noopte Schaeffer tot een diepere beschouwing over de verstoorde relatie tussen het christendom en de natuur in zijn in 1970 verschenen boek *Pollution and the death of man. The Christian view of ecology*. Hij geloofde dat de christelijk theologie zorg voor de schepping voorschreef, maar constateerde ook dat de christelijke westerse cultuur zich vooral kenmerkte door exploitatie en verwaarlozing van de natuur. Wat ging er mis?²

¹ Francis Schaeffer, *Pollution and the death of man. The Christian view of ecology* (Londen, 1970), 42.

² Schaeffer, *Pollution and the death of man*.

Schaeffers boek was een reactie op een essay uit 1967 van historicus Lynn White.³ Die stelde dat de moderne ecologische crisis ten diepste was geworteld in de christelijke cultuur die zich in het Westen sinds de Middeleeuwen had ontplooid. Daarin stond de mens en zijn verhouding tot God centraal. De natuur was het decor van dit kosmisch drama. Vanaf de Wetenschappelijke Revolutie in de zeventiende eeuw werd de natuur steeds meer als een gebruiksmiddel gezien. Die zienswijze heeft de westerse cultuur diep doordrongen. Lynn Whites these is het startpunt geworden van een langdurig debat over de relatie tussen geloof en ecologie dat nog steeds gaande is.⁴

De discussie werd gedomineerd door theologen en filosofen, maar Whites analyse was vooral historisch van aard. Het is een legitieme vraag wat een historische studie naar de impact van christelijke cultuur op de natuur oplevert.⁵ Een goede reden voor geschiedkundig onderzoek is dat christelijke traditionele waarden nog diep in onze seculiere cultuur zijn verankerd. De westerse cultuur kent een aantal waarden die fundamenteel en vanzelfsprekend zijn. Die waarden zijn zo diep in de maatschappij geworteld, dat ze nauwelijks meer opvallen. Antropoloog Clifford Geertz sprak over codes in het DNA van een cultuur die bepalend zijn voor hoe een maatschappij functioneert.⁶ Ze worden wel gedefinieerd als 'culturele codes'.⁷

Socioloog Robert Bellah stelde dat een aantal van deze waarden specifiek protestantse wortels heeft.⁸ Historicus Donald Worster beaamde het belang van deze codes: we leven in een seculiere samenleving die zich vrij

3 Lynn White Jr., 'The historical roots of our ecologic crisis', *Science* 155 (1967): 1203-1207.

4 Voor een evaluatie van het debat, zie E. Whitney, 'Lynn White Jr.'s "The Historical Roots of Our Ecologic Crisis" After 50 Years', *History Compass* 13/8 (2015): 396-410.

5 Over de relevantie van historisch onderzoek om milieuproblematiek beter te begrijpen, zie bijvoorbeeld de oratie van Liesbeth van de Griff, *Eén wereld of geen. Politieke representatie in het Antropoceen* (Utrecht 2022).

6 Clifford Geertz, *The interpretation of cultures* (New York), 92-93; R.N. Bellah, 'Flaws in the Protestant Code. Some Religious Sources of America's Troubles', *Ethical Perspectives* 7 (2000), 288-299, aldaar 290, stelt dat deze gedachte van Geertz aan de basis ligt van het concept 'cultural code'.

7 J. Hyatt en H. Simons definiëren culturele codes als 'symbols and systems of meaning that are relevant to members of a particular culture (or subculture)', 'Cultural Codes – Who Holds the Key?: The Concept and Conduct of Evaluation in Central and Eastern Europe', *Evaluation*, 5/1 (1999): 23-41. <https://doi.org/10.1177/13563899922208805>.

8 Bellah, 'Flaws in the Protestant Code'; zie ook R. Inglehart en W.E. Baker, 'Modernization, Cultural Change and the Persistence of Traditional Values', *American Sociological Review* 65/1 (2000), 19-51.

waant van protestantse theologie, maar hebben nog steeds het temperament van protestanten en spreken hun taal, zelfs al herkennen ze dat niet meer.⁹ Kortom: sommige huidige waarden hebben protestantse wortels, maar zijn niet meer als zodanig herkenbaar. Bellah ziet bijvoorbeeld een verband tussen het ideaal van de Reformatie van een persoonlijk geloof en de moderne verheerlijking van individualisme.

Deze protestantse codes, zo betogen Bellah en andere wetenschappers, hebben ook invloed op de manier waarop westerse attitudes ten aanzien van de natuur zich hebben ontwikkeld.¹⁰ Typische protestantse waarden, zoals een sterk moreel besef en een nadruk op sober leven, klinken door in de boodschap van de moderne klimaatbeweging. Een sterk geloof in de uniciteit van de mens lijkt juist te schuren met zorg voor de schepping. De invloed van het protestantisme is dus ambivalent. Enerzijds is het evident dat juist westerse christelijke samenlevingen een niet te overschatten rol hebben gespeeld in de ecologische crisis, zoals Lynn White betoogde. Anderzijds zijn gesecculariseerde protestantse landen opvallend klimaatbewust in verhouding tot andere landen – zo merkte bijvoorbeeld de Amerikaanse politicoloog David Vogel op.¹¹ Deze groene variant van de Max Weberthese wordt bevestigd door jaarlijkse overzichten van bijvoorbeeld de Environmental Performance Index en de Green Future Index waarin voormalige protestantse landen, zoals Zweden, Denemarken, Zwitserland en Nederland, de top tien domineren.¹²

Mijn onderzoek richt zich op het bestuderen van protestantse codes door de eeuwen heen die betrekking kunnen hebben op ecologie. Historisch onderzoek kan helpen om te begrijpen hoe attitudes ten aanzien van de natuur historisch zijn gegroeid en verankerd in een maatschappij. Zo analy-

9 Donald Worster, 'John Muir and the Roots of American Environmentalism', *Wealth of Nature: Environmental History and the Ecological Imagination* (New York, 1994), 184-202, aldaar 200.

10 Behalve bij Bellah en Worster komt deze argumentatie ook terug in: Michael S. Northcott, 'Reformed Protestantism and the Origins of Modern Environmentalism', *Philosophia Reformata* 83 (2018): 19-33; Henk Jochemsen, 'The Relationship between (Protestant) Christianity and the Environment is Ambivalent', *Philosophia Reformata* 83 (2018): 34-50; David Vogel, 'The Protestant Ethic and the Spirit of Environmentalism: A Cross-National Comparison' (1999), [researchgate.net/publication/242240707_The_Protestant_Ethic_and_the_Spirit_of_Environmentalism_A_Cross-National_Comparison](https://www.researchgate.net/publication/242240707_The_Protestant_Ethic_and_the_Spirit_of_Environmentalism_A_Cross-National_Comparison).

11 Vogel, 'The Protestant Ethic'.

12 <https://epi.yale.edu/measure/2024/EPI>; <https://www.technologyreview.com/2023/04/05/1070581/the-green-future-index-2023/>; <https://www.greenmatch.co.uk/blog/greenest-countries>. Geraadpleegd 14 augustus 2024.

seerde historicus Mark Stoll codes in schilderijen van negentiende-eeuwse Amerikaanse presbyterianen die weergaven hoe zij de relatie tussen landbouw en natuurconservatie zagen.¹³ Martine Vonk was geen historicus maar liet wel mooi zien hoe de kernwaarden van traditionele christelijke gemeenschappen, zoals de Benedictijnen of de Amish, bijdroegen aan een duurzame levensstijl.¹⁴

Specifiek richt ik mij op de historische en huidige mondiale protestantse zendingsbeweging. De lange geschiedenis van protestantse zending maakt een diepe historische analyse mogelijk. In mijn onderzoek maak ik gebruik van verhalen. Dat doe ik omdat zij interessante transmitters zijn van protestantse culturele codes. In bijvoorbeeld reisverslagen en fictieve verhalen van zendelingen klinken waarden door die inzicht geven in hun relatie met de natuur.

Deze oratie bestaat uit vier delen. In het eerste deel leg ik uit waarom verhalen over de natuur uit de protestantse zendingsgeschiedenis en -actualiteit inzichten kunnen opleveren over de relatie tussen christelijk geloof en ecologie. In het tweede deel onderzoek ik het fenomeen van ecologische herstelverhalen als bron van inspiratie. In het derde deel introduceer ik het Christoceen als herstelverhaal en spreek ik over toekomstig programatisch onderzoek op het gebied van christelijk ecologisch denken. In het vierde en laatste deel werk ik één onderzoekslijn over de ecologische activiteiten van RNGO's (religieuze NGO's) uit.

¹³ Mark Stoll, *Inherit the holy mountain. Religion and the Rise of American Environmentalism* (Oxford 2015).

¹⁴ Martine A. Vonk, 'Sustainability and Quality of Life: A Study on the Religious Worldviews, Values and Environmental Impact of Amish, Hutterite, Franciscan and Benedictine Communities' (PhD-Thesis 2011, Vrije Universiteit Amsterdam).

Verhalen uit de zendingsgeschiedenis

Protestantse zendelingen waren vanaf de vroege zeventiende eeuw actief in overzeese koloniën. Hun activiteiten werden gecontinueerd door de zendingsorganisaties die vanaf het laatste decennium van de achttiende eeuw werden opgericht en door RNGO's die opkwamen in de jaren 1950. Zendelingen zwermden uit over de wereld en waren zeer geïnteresseerd in de koloniale natuur. Deze historische ontwikkeling vormt een unieke lens op protestantse ecologische visies en praktijken van vroeger en nu. Onderzoek naar culturele codes kan inzicht verschaffen in de activiteiten van huidige protestantse NGO's die nog steeds actief zijn in met name het mondiale zuiden.

De relatie tussen protestantse zendelingen en de koloniale natuur was ambivalent. Voor Johannes Megapolensis (1603-ca. 1670), een Nederlandse zending die in de vroege zeventiende eeuw werkte in de kolonie van Nieuw-Nederland in Amerika, was het land dat hij aantrof goed omdat het voorzag in alle menselijke behoeften. Zijn zonen hengelden in de Mohawk-rivier vijftig vissen in een uur op, zo schreef hij in zijn in 1644 uitgegeven relaas. Het bevestigt het beeld dat de natuur door zendelingen werd gezien als iets dat je kunt gebruiken.¹⁵ De hedendaagse christelijk-ecologische schrijver Wendell Berry oordeelt hierover zeer kritisch. Hij spreekt van de 'culturele vernietiging en economische exploitatie' van koloniën door christelijke zendelingen.¹⁶ Inderdaad hebben veel zendelingen een impuls gegeven aan de koloniale exploitatie van de natuur. Zij deden dat vanuit een diep besef dat het hun opdracht was om de wildernis in cultuur te brengen. Dit was een terugkerend thema in de protestantse koloniale cultuur.¹⁷

¹⁵ David Onnekink, 'Into the wild: early modern Protestant missionaries and their encounters with nature', *Exchange. Journal of Contemporary Christianities* 51 (3): 287-320. <https://doi.org/10.1163/1572543x-bja10006>; Johannes Megapolensis, *Een kort ontwerp van de Mahakvase Indianen, haer Landt, Tale, Statuere, Dracht, Godes-Dienst ende Magistrature ...* (Alkmaar, 1644).

¹⁶ Wendell Berry, 'Christianity and the survival of creation', in Wendell Berry, *Sex, Economy, Freedom and community* (Berkeley CA., 1992), 93-116.

¹⁷ Dana Robert, 'Historical Trends in Missions and Earth Care', *International Mission Research Bulletin* 35 (2011): 223-228.

Niettemin hadden zendelingen ook een diep ontzag voor de landschappen die ze aantroffen en waren ze begaan met de studie en conservatie daarvan. William Carey (1761-1834), de vader van de moderne protestantse zendingsbeweging, werkte vanaf 1793 in Calcutta in India, onder meer als beheerder van de botanische tuin. Hij was medeauteur van *Flora Indica* (1832), een beschrijving van Indiase inheemse planten.¹⁸ Zendelingen maakten zich ook zorgen om de kwetsbaarheid van de natuur. Al in de vroege negentiende eeuw waren Britse protestantse zendelingen in zuidelijk-centraal Afrika geïnteresseerd in het weer en hielden uitgebreide gegevens bij over droge en natte seizoenen. Op basis van die gegevens geloofden ze dat zuidelijk centraal Afrika werd geteisterd door een langdurige klimaatcrisis die zorgde voor verdroging en verwoestijning.¹⁹ Zendingshistoricus Dana Robert concludeerde dat de relatie tussen ecologie en zending complex was en zowel exploitatie als conservatie van de natuur laat zien.²⁰

Om meer zicht te krijgen op die complexe relatie, maak ik in mijn onderzoek gebruik van verhalen die zijn voortgebracht door zendelingen. Dit soort bronnen is bekend, maar nog weinig bestudeerd in het kader van ecologisch onderzoek. Op hun reizen naar Afrika, Azië en Amerika kwamen zendelingen in aanraking met nieuwe landschappen, flora en fauna. Wat mij opviel is dat ze in hun reisverslagen vaak verhaalden over die koloniale natuur.²¹ Veel van die verhalen kwamen in het publieke domein terecht door middel van reisboeken. Een bekend voorbeeld is *Missionary travels and researches in South Africa* uit 1857, het verslag van David Livingstone (1813-1873) van zijn reizen door Afrika.

Waarom zijn verhalen belangrijk? Is het niet beter om na te denken over tastbare problemen en oplossingen? Volgens filosoof Charles Taylor wor-

18 Brian Stanley, 'Gardening for the gospel: horticulture and mission in the life of Robert Moffat of Kuruman', in Ian M. Randall et al. (red.), *Pathways and Patterns in History: Essays on Baptists, Evangelicals, and the Modern World in Honour of David Bebbington* (Londen, 2015), 354-368.

19 Georgina H. Endfield en David J. Nash, 'Drought, Desiccation and Discourse: Missionary Correspondence and Nineteenth-Century Climate Change in Central Southern Africa', *The Geographical Journal* 168/1 (2002): 33-47. De meetgegevens waren relatief betrouwbaar maar laten over de lange termijn geen verdroging zien.

20 Robert, 'Historical Trends in Missions and Earth Care'.

21 Onnekink, 'Into the wild'.

den kernwaarden van sociale groepen juist in verhalen gecommuniceerd.²² Ze laten zien hoe mensen zichzelf, anderen en de wereld om zich heen begrijpen en kunnen complexe ideeën beeldend en kernachtig weergeven. Dit helpt bij het vormen van een gemeenschappelijke identiteit en kan leiden tot culturele continuïteit. Verhalen zijn gemakkelijker te onthouden dan feiten en kunnen door generaties heen worden doorgegeven.²³ Op die manier kunnen ze bijvoorbeeld protestantse ecologisch codes overdragen en hebben de verhalen impact. Zowel de positieve als pijnlijke verhalen kunnen ook vandaag nog inspireren om duurzaam te leven.

Een verhaal interpreteer ik breder dan alleen een roman of een relaas van feitelijke gebeurtenissen. Het kan persoonlijk zijn, zoals mijn eigen verhaal over het verwoeste bos in mijn straat, maar ook collectief, zoals een wijdverspreid sprookje. De definitie van een verhaal is volgens literatuurwetenschappers in de kern eenvoudig: een verhaal is een feitelijke of fictieve vertelling van een serie gebeurtenissen.²⁴ De wetenschap die verhalen bestudeert, de narratologie, laat zien hoe verhalen een plot ontwikkelen, een hoofdpersoon hebben en werken met terugkerende thema's. Verhalen kunnen fundamentele waarden overdragen.²⁵ Ze kunnen ook doelen stellen. De kracht van verhalen wordt bevestigd door talloze andere disciplines. Voor politicoloog Lene Hansen werkt buitenlands beleid ook met verhalen, die hoofdpersonen, ethiek en beleidsdoelen formuleren.²⁶ Eco-theologen, zoals Norman Wirzba, hebben gewezen op het belang van verhalen over duurzaamheid.²⁷

In mijn onderzoek wil ik aantonen hoe verhalen uit de zendingsgeschiedenis inzicht kunnen geven in de ecologische culturele codes van het we-

22 Charles Taylor, *Modern social imaginaries* (Durham en Londen, 2004), 23: 'carried in images, stories, and legends'.

23 Zie bijvoorbeeld Ann Rigney en Kiene Brillenburg Wurth, *The life of texts: an introduction to literary studies* (Amsterdam 2019), hoofdstuk 5.

24 Volgens S. Denning: zie Dee H. Andrews, 'Story types and the hero story', in idem, *Storytelling as an instructional method* (Leiden, 2010), 3.

25 Rigney, *The life of texts*, hoofdstuk 5.

26 Lene Hansen, *Security as Practice. Discourse analysis and the Bosnian War* (Abingdon, 2006), xvi, hoofdstuk 3.

27 Norman Wirzba, *From nature to creation. A Christian Vision for Understanding and Loving Our World* (Grand Rapids, 2015), 18; Tjirk van der Ziel, 'Ecologie als verhaal. Over narrativiteit, waarden en duurzaamheid', in Krijn Pansters (red.), *Duurzame duurzaamheid. Ecologische bekering en betrokkenheid* (Utrecht, 2020), 193-210.

reldwijd protestantisme. Ik analyseer zendingsverhalen die te vinden zijn in reisboeken, romans, correspondenties en zelfs foto's. Ze geven kennis en waarden door en kunnen inspireren en oproepen tot actie. Om de maatschappelijke impact daarvan te begrijpen laat ik ook zien hoe belangrijk de media waren in de verspreiding van die waarden. Verhalen hebben de kracht de sociale en zelfs fysieke werkelijkheid waarin we leven te herscheppen. Ze laten zien hoe mensen in het verleden handelden, waar successen werden geboekt en waar mislukkingen plaatsvonden. Analyses daarvan kunnen ook inspireren om nieuwe, hoopvolle eco-verhalen te ontwikkelen, zoals ik later zal betogen.

Zendingsverhalen geven goed de diversiteit van het protestants gedachtegoed weer. Neem bijvoorbeeld het boek *Beschryving van Oud-Groenland ... behelzende deszelfs natuurlyke historie* dat in 1740 uitkwam. Het werd geschreven door de Deens-Noorse zending en kolonist Hans Egede (1686-1758) en was gebaseerd op zijn dagboeken. In opdracht van de Deense koning, maar vooral geïnspireerd door zendingsdrift, stichtte hij een nederzetting in Groenland in 1721. Opvallend is dat hij in de eerste hoofdstukken eerst een uitgebreid overzicht geeft van de grond, planten, mineralen, landdieren, vogels, zeedieren en het klimaat. Egede is kritisch op de oorspronkelijke Groenlandse bevolking, omdat die volgens hem dieren niet goed behandelt. Bovendien wordt het land niet bebouwd en raakt daardoor verwilderd.²⁸ Hij concludeert dat het zaak is een kolonie te vestigen, de Groenlanders tot het christendom te bekeren en het landschap te herstellen. Egede is ervan overtuigd dat het Gods wil is dat de voormalige Vikingkolonie weer levensvatbaar wordt.²⁹

Egedes verhaal bevat de protestants-christelijke en ecologische ontwikkeling van Groenland als centrale thema's. Het biedt zicht op een aantal culturele codes die wijzen op de ecologische verantwoordelijkheid die zendingen in de achttiende eeuw voor zichzelf zagen. Ten eerste duidt

²⁸ Hans Egede, *Beschryving van Oud-Groenland, of eigentlyk van de zoogenaamde Straat Davis; behelzende deszelfs natuurlyke historie, standsgelegenheid, gedaante, grensscheidingen, veld-gewassen, dieren, vogelen, visschen enz., Mitsgaders den oirsprong en voortgang der aeloude Noorweegsche volkplantingen in dat gewest, etc.* (1740), 35.

²⁹ Egede, *Beschryving van Oud-Groenland*, 37.

Egedes relaas op de zowel agrarische als een geestelijke dimensie van de protestantse zending: het in cultuur brengen van het land is een expliciete opdracht. De ongerepte natuur, de wildernis, ziet hij vooral als een gebied dat gebruikt en onderworpen moet worden. Ten tweede is Egedes kritiek op de manier waarop 'heidense' volken omgingen met de natuur typerend voor zendingen uit zijn tijd. Hij creëert een duidelijke tegenstelling tussen het geciviliseerde christendom en de samenleving van een natuurvolk. Ten derde bevat zijn gedetailleerde beschrijving van de flora, fauna en landschappen van Groenland een oprechte belangstelling voor de schoonheid van de schepping en de inherente waarde daarvan. Het boek bevat dus een impliciete verhaallijn, gebaseerd op de creatie van identiteiten en morele overtuigingen.

De originele versie in het Deens werd in het Engels, Duits en Nederlands vertaald, wat duidt op grote belangstelling in de protestantse wereld. Zo vond Egedes boek een weg naar een Europees publiek en werd zijn verhaal een herkenbaar onderdeel van de westerse verbeelding van de koloniale natuur. Vanaf de negentiende eeuw verschenen er talloze zendingstijdschriften die de visies van zendingen op de natuur propageerden. In Nederland verschenen er tussen 1850 en 1940 zo'n 150 verschillende titels die tegen de honderdduizend lezers trokken.³⁰ Media speelden dus een belangrijke rol in het verspreiden van beelden van de natuur. Het is daarom cruciaal niet alleen te kijken naar de inhoud van protestantse denkbeelden over de schepping, maar ook naar de manier waarop ze verspreid werden.

Naast reisverhalen van zendingen waren ook fictieve zendingsverhalen belangrijk in het ontwikkelen van een protestantse eco-cultuur. Om die reden heb ik, samen met Tirreg Verburg en de Stichting Zendingen Erfgoed, Nederlandse zendingsboeken voor kinderen met fictieve verhalen in kaart gebracht. Het gaat om ongeveer vierhonderd titels die verschenen in Nederland tussen ongeveer 1850 en 2000. Het genre is nauwelijks bestudeerd door wetenschappers, maar is interessant om de relatie tussen zending en

³⁰ Th. Van den End, 'Transformatie door informatie? De bijdrage van de Nederlandse zending aan de opinievorming over het koloniale bestel', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 105 (1992): 429-445.

ecologie verder uit te diepen.³¹ Fictieve jeugdboeken konden kinderen bewust maken van de verbinding tussen natuur en geloof en droegen bij aan collectieve identiteitsvorming en activisme. Door het lezen van deze verhalen werden kinderen deelgenoot van de grote zendingso opdracht en maakten ze tegelijk kennis met de landschappen van de overzeese koloniën.

Een voorbeeld hiervan is *De zoon van de witte olifant* (1949) van Margreet Renes-Boldingh (1891-1968). Het verhaal speelt zich af in Batak, het noordelijke gedeelte van Sumatra, waar de auteur tussen 1928 en 1938 met haar echtgenoot werkzaam was als zendeling. De hoofdpersoon in het verhaal is een Batakse toverdokter die verstrikt raakt in duistere, 'heidense' rituelen en zich steeds meer vereenzelvigd met de wilde natuur van Sumatra. Er gaat zelfs een gerucht dat hij zichzelf in een tijger kan veranderen. Mensen geloven dit, omdat er in dit deel van Sumatra legendes zijn over 'tijger-mensen'. De zendingen in het verhaal uiten hun bewondering voor de oogverblindende schoonheid van de jungle, maar zien de onherbergzaamheid van het oerwoud ook als een beeld voor de spirituele duisternis waarin de Bataks leven.³² Uiteindelijk bekeert de toverdokter zich tot het christelijk geloof. Dit soort verhalen communiceerde een aantal diepe waarden over wildernis en geloof aan generaties protestants-christelijke kinderen. *De zoon van de witte olifant* legitimeerde expliciet het Nederlands kolonialisme en kwam opmerkelijk genoeg uit in 1949, het jaar waarin Indonesië formeel onafhankelijk werd.

31 Jacques Dane en Rita Ghesquière, 'Waar is God gebleven? Religieuze en filosofische kinderliteratuur', in Vanessa Joosen et al. (red.), *Een land van waan en wijs. Geschiedenis van de Nederlandse jeugdliteratuur* (Amsterdam, 2016).

32 M.A.M. Renes-Boldingh, *De zoon van de witte olifant* (Nijkerk, 1949); David Onnekink, 'Paden door de wildernis. Visies op de natuur in protestantse zendingseugdliteratuur', *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis*, 27/3 (2024): 54-62; Deze dubbele zienswijze op het oerwoud is typerend voor *tropicality*, een westers narratief raamwerk om de tropen te interpreteren. Zie bijvoorbeeld F. Driver en L. Martins (red.), *Tropical visions in an age of empire* (Chicago, 2010), 3.

Herstelverhalen

Deze zendingverhalen moeten worden begrepen binnen grotere verhalen die de christelijke cultuur heeft voortgebracht. Historica Lydia Barnett stelt dat vroegmoderne theologen een universeel verhaal ontwikkelden over de vernietigende effecten van de zondeval en de zondvloed. Ze legden dus een verband tussen het morele handelen van de mens en de verwoesting van de aarde. Barnett maakt aannemelijk dat deze zienswijze een culturele blauwdruk vormde voor de manier waarop de moderne wereld kijkt naar de relatie tussen mens en natuur.³³ Die relatie wordt begrepen in het kader van het Antropoceen, een term die werd ontwikkeld door de milieuwetenschappers Eugene Stoermer en Paul Crutzen. Het Antropoceen behelst het huidige geologische tijdperk waarin de mens direct verantwoordelijk is voor de verwoesting van de natuur. Het is een wetenschappelijke term met een morele dimensie – en vertelt dus ook een verhaal met een plot, hoofdpersonages en een thema.³⁴ Er zijn inmiddels tientallen varianten van de term Antropoceen in omloop. Het Capitalocean bijvoorbeeld, kenmerkt zich met het idee dat niet de mens maar het systeem van het kapitalisme heeft geleid tot de ecologische crisis.

Historica Carolyn Merchant laat zien dat het moderne verhaal van het Antropoceen historisch is geworteld in de christelijke cultuur. De christelijke boodschap over zondeval, verwoesting maar óók verlossing is een universeel verhaal dat de moderne seculiere beschaving nog steeds doortrekt. Zij noemt dit een *Recovery Narrative*, een herstelverhaal. Volgens de Bijbel verliep dat verhaal als volgt: mensen leefden in de Hof van Eden in volkomen harmonie met de schepping. Door de zondeval werd deze relatie verstoord, maar door het verlossingswerk van Christus is er weer hoop op herstel ontstaan. Merchant laat zien hoe dit verhaal zich verder ontwikkelde in de christelijke geschiedenis en seculariseerde tijdens de Wetenschappelijke Revolutie in de zeventiende eeuw. De moderne wetenschap werd vanaf die tijd gezien als verlosser waardoor de mens weer heerser over de natuur kon worden. Merchant laat ook zien dat de boodschap van

33 Lydia Barnett, *After the flood. Imagining the Global Environment in Early Modern Europe* (Baltimore, 2019).

34 Voor een kritiek op de term Antropoceen, zie J. Boersema, 'Holoceen, vooruitgang en verlicht christendom', in Krijn Pansters (red.), *Duurzame duurzaamheid*, 51-67.

de moderne milieubeweging qua verhaalstructuur identiek is aan zo'n zogenaamd herstelverhaal: ooit was er alleen ongerepte natuur op aarde. De 'ecologische zondeva' ontstond toen mensen de natuur gingen gebruiken voor eigen gewin. De milieubeweging zelf fungeert als verlosser die de mensheid zal leiden naar een wereld waarin de natuur weer hersteld wordt. De moderne klimaatbeweging heeft dus een duidelijke eschatologie ontwikkeld, een verhaal dat vertelt hoe het zal aflopen met de wereld. Zij stelt dat de mensheid de aarde zal verwoesten als zij niet anders gaat leven. Dat is een verhaal met evident christelijke wortels.³⁵

Merchant verwacht dat door de mondiale ecologische crisis nieuwe herstelverhalen zullen opkomen.³⁶ Dat roept de vraag op of er een modern christelijk-ecologisch herstelverhaal is met een visie op de toekomst. En als dat er is, wordt het dan breed gedragen en als inspirerend ervaren? Rowan Williamson, voormalig aartsbisschop van Canterbury, wees erop dat de kerk zich juist met een groot verhaal kan onderscheiden in de huidige ecologische crisis.³⁷

Het Christoceen als herstelverhaal

Graag verken ik een zo'n verhaal, namelijk dat van het Christoceen. Ik zie dit als een ecologisch-theologisch herstelverhaal, of, zoals je het ook zou kunnen noemen in dit verband, een universeel en hoopvol eco-verhaal. Het biedt een alternatief voor het Antropoceen, waarbij niet de mens maar de christelijke cultuur centraal staat in de relatie tussen de mens en de natuur. De term is opgeworpen door Schotse episcopale filosoof Michael Northcott.³⁸ Voor Northcott is het Christoceen het historische tijdperk waarin het christendom de dominante cultuur was. Het is

³⁵ Carolyn Merchant, *Reinventing Eden: The Fate of Nature in Western Culture* (New York, 2003); zie ook Carolyn Merchant, *The Anthropocene and the Humanities: From Climate Change to a New Age of Sustainability* (New Haven, 2020), hoofdstuk 2.

³⁶ Merchant, *Reinventing Eden*, 33.

³⁷ <http://rowanwilliams.archbishopofcanterbury.org/articles.php/1573/changing-the-myths-we-live-by-archbishop-delivers-major-environment-lecture.html>. Geraadpleegd 14 augustus 2024.

³⁸ Michael Northcott, *A Political Theology of Climate Change* (Grand Rapids en Cambridge, 2013), 34-39.

een tijdperk waarin ook allerlei schadelijke activiteiten plaatsvinden, zoals ontbossing, vervuiling en uitputting van natuurlijke hulpbronnen. Die hebben geleid tot ernstige klimaatverstoringen en een verlies aan biodiversiteit. Deze historische duiding van het Christoceen sluit nauw aan bij de these van Lynn White die de christelijke cultuur zag als de voornaamste oorzaak van de huidige ecologische crisis.

Maar voor Northcott is het Christoceen naast een historisch ook een theologisch concept. Het Christoceen is een tijdperk waarin de principes van het christelijke geloof, vooral met betrekking tot zorg voor de aarde en duurzaamheid ook hoop bieden. Een nieuw, 'geo-spiritueel' tijdperk begon met het verlossingswerk van Christus dat wordt herdacht in het heilig avondmaal. Daarin werden de mens en schepping ritueel aan elkaar verbonden, omdat bloed en lichaam worden verbeeld door wijn en brood. Het Christoceen is een hoopvol tijdperk, waarin volgens de apostel Paulus de schepping zich verlangend uitstrekt naar vernieuwing.³⁹ Het Christoceen begon en zal ook eindigen met natuurverschijnselen zoals aardbevingen, de geboorteweën van de nieuwe aarde. Zo is het een fase in een universeel hoopvol herstelverhaal waarin niet de mens, maar Christus centraal staat. Dit beaamt de tekst uit Kolossenzen 1:16, waarin Christus wordt voorgesteld als de schepper en onderhouder van de schepping.⁴⁰

Northcotts Christoceen kan dus functioneren als een kader om kritisch de historische impact van het christendom te bestuderen. Het Christoceen kan zinvol onderzocht worden door protestantse culturele codes te identificeren. Ik geef drie moderne voorbeelden van waar we huidige herstelverhalen binnen het Christoceen kunnen vinden en die interessant onderzoeksmateriaal vormen. Ten eerste, moderne literatuur bevat verrassende verbanden tussen geloof en schepping, zoals bijvoorbeeld blijkt uit toonaangevende boeken van eco-schrijvers met een christelijke achtergrond. Annie Dillard's *Pilgrim at Tinker Creek* (1974) en Rachel Carsons *Silent Spring* (1962) laten een diepe en gedetailleerde aandacht voor de natuur

³⁹ Romeinen 8:19. Zie ook Hans Burger, *Hoop voor een zuchtende schepping: reflecties over lijden en ecologie bij Romeinen 8* (Baarn, 2020).

⁴⁰ Kolossenzen 1:16: 'In Hem [Christus] is alles geschapen, alles in de hemel en alles op aarde'.

zien die past in de traditie van de Reformatie.⁴¹ De katholieke auteur J.R.R. Tolkien schreef zijn epische *The Lord of the Rings* (1954-1955) als een herstelverhaal bij uitstek waarin bomen een belangrijke rol spelen als actoren. Ten tweede is ook populaire muziek een dankbaar domein voor onderzoek. In 1972 kwam Larry Norman, de vader van de christelijke rockmuziek, met zijn maatschappijkritisch en profetisch album *Only Visiting This Planet*. Norman geloofde dat de eindtijd was aangebroken en dat, zoals de titel aangaf, deze aarde niet het thuis is van christenen. Hoewel hij zich kritisch uitsprak over milieuvervuiling baseerde zijn herstelverhaal zich op de christelijke onthechting van de aarde en het verlangen naar de hemel. Ten derde zijn ook alledaagse gesprekken een interessant onderzoeksdoel. Religiewetenschapper Robin Globus Veldman ontdekte bijvoorbeeld dat grappen onder conservatieve christenen over klimaatverandering belangrijke *identity markers* zijn.⁴² De Canadees-Amerikaanse evangelische klimaatwetenschapper Katherine Hayhoe gelooft in de hoopvolle kracht van alledaagse, respectvolle persoonlijke gesprekken over het veranderende klimaat.⁴³

Daarnaast is het nodig om de maatschappelijke impact en verspreiding van culturele codes te onderzoeken. Globus Veldman deed onderzoek naar de rol van christelijke media in het verspreiden van ecologische visies onder conservatieve christenen in Georgia, Florida en South Carolina. Zij stemmen overwegend republikeins en zijn doorgaans klimaatsceptici. Globus Veldman liet zien hoe die scepsis niet diep in theologie was geworteld, maar was aangezwengeld door een aantal conservatief-christelijk media die een belangrijke opiniërende rol speelden in de *culture wars* van de afgelopen decennia. Klimaatscepsis werd zo een politieke en religieuze *identity marker*.⁴⁴ In Nederland is meer onderzoek nodig naar de rol van politiek en media in het verspreiden en consolideren van ecologi-

41 Annie Dillard, *Pilgrim at Tinker Creek* (New York, 1974); Rachel Carson, *Silent Spring* (Cambridge Mass., 1962); over de presbyteriaanse achtergrond van Carson, zie Linda Sargent Wood, 'The Natural Environment: Rachel Carson's Web of Life', *A More Perfect Union: Holistic Worldviews and the Transformation of American Culture after World War II* (Oxford, 2010).

42 Robin Globus Veldman, *The Gospel of Climate Skepticism. Why Evangelical Christians Oppose Action on Climate Change* (Oakland 2019), 122-123.

43 Katharina Hayhoe, *Saving Us: A Climate Scientist's Case for Hope and Healing in a Divided World* (New York, 2021).

44 Globus Veldman, *The Gospel of Climate Skepticism*.

sche denkbeelden. Christelijk Nederland laat zich inspireren door een basisverhaal: dat van de onrechtvaardige rentmeester uit het evangelie van Lucas. Christelijke media en politieke partijen spelen een belangrijke rol in de verspreiding en consolidatie van deze metafoor van de rentmeester. Inzicht in dit mechanisme kan veel leren over de maatschappelijke impact van ecologische beelden.⁴⁵

Northcott's Christoceen heeft naast een analytische waarde ook een duidelijke moraliteit en eschatologie, als verhaal over de uiteindelijke bestemming van de mensheid en de wereld. Het vertelt ons welke houding en actie van verwacht worden, maar ook naar welke toekomst we kunnen uitkijken. Wetenschappelijk onderzoek kan bijdragen aan een herstelverhaal. Ik stel drie routes voor om dat onderzoek naar culturele codes en de verspreiding ervan te verbreden.

Ten eerste pleit ik voor grondiger historisch onderzoek om beter inzicht te krijgen in de protestantse codes in moderne samenlevingen. In hoeverre levert bijvoorbeeld de groene versie van de Max Weberthese bruikbare kennis op? Hoe valt te duiden dat calvinisme historisch gezien zowel een constructieve als een ondermijnende rol heeft gespeeld in het collectief bewustzijn? Kunnen calvinistische kernwaarden nog steeds inspireren tot een meer duurzame toekomst voor deze planeet? Het is ook belangrijk de verkeerde afslagen en mislukkingen te verkennen. In de jaren 1980 zette de Raad van Kerken haar programma over 'Vrede, gerechtigheid en heil van de schepping' op. Het leidde tot veel enthousiasme in Nederlandse kerken, maar de animo nam af in het begin van de jaren 1990.⁴⁶ Hoe is dit proces verlopen? Het verleden levert wellicht geen concrete lessen op, maar kan wel inspireren en informeren.

Ten tweede pleit ik voor een verbreding van onderzoek naar eco-verhalen dat traditioneel het domein is van theologen, ethici en filosofen. Complexe

45 David Onnekink, 'Ecologisch rentmeesterschap. Opkomst en ondergang van een metafoor', *Radix 2* (2024), 172-184. Zie ook Jacques Schenderling, 'De mens als rentmeester. De werking van metaforen in het publieke debat', in *Kerk en theologie 74/2* (2023): 117-132; Jan van der Stoep, *Stewardship revisited. A conceptual analysis* (Wageningen, 2022).

46 David Onnekink en Suzanne Ros, 'The Greening of Dutch Protestant Christianity (1960-2020)' *BMGN - Low Countries Historical Review*, 139/2 (2024), 66-95, aldaar 82. <https://doi.org/10.51769/bmgn-lchr.13865>.

ecologische problemen vereisen een geïntegreerde benadering. Door samen te werken, kunnen natuurwetenschappelijke inzichten worden gekoppeld aan theologische principes en historische trends. Dat helpt bij het ontwikkelen van oplossingen die zowel praktisch als ethisch verantwoord zijn. Bovendien, wanneer disciplines samenkomen, ontstaan vaak nieuwe ideeën en creatieve oplossingen. Wat gebeurt er als chemici of planologen in gesprek gaan met historici en theologen? Daarnaast levert de toenemende vermaatschappelijking van universiteiten mogelijkheden tot samenwerking met publiek op. Volgens de principes van *Open Science* kunnen wetenschappers en maatschappelijke *stakeholders* samen leren. In de minor eco-theologie die wij als collega's momenteel ontwikkelen aan de TUU hopen we daar samen met studenten een bijdrage aan te kunnen leveren.

Ten derde pleit ik voor meer mondiaal onderzoek naar de relatie tussen protestants geloof en schepping. Denkbeelden over ecologie zitten vaak vast in westerse denkkaders, maar juist eco-verhalen uit het mondiale zuiden kunnen inspireren om een vernieuwd polyfoon herstelverhaal te ontwikkelen. Juist zo'n verhaal met een diversiteit aan perspectieven vermijdt een postkoloniale benadering. In de jaren 1980 en 1990 initieerden de Afrikaanse Onafhankelijke Kerken in Zimbabwe een milieu-offensief door het planten van miljoenen bomen in het verschrallende land. Het project werd 'de strijd van de bomen' genoemd, een verbastering van een strijdkreet uit de anti-koloniale onafhankelijkheidsstrijd van Zimbabwe die in 1980 werd voltooid.⁴⁷ De initiator van het project, Marthinus Daneel, een zendeling-wetenschapper-milieu-activist, benadrukte dat de beweging effectief was omdat de kracht van het verhaal werd ingezet - een sprookje over bomen planten, zoals hij het noemde.⁴⁸ In de jaren 1990 waren er wederzijdse contacten tussen dit initiatief en Nederlandse kerken.⁴⁹ Dit voorbeeld laat zien hoe een hoopvol eco-verhaal is geworteld in de nationale geschiedenis en christelijke cultuur van Zimbabwe maar ook resoneerde in Nederland.

⁴⁷ Marthinus L. Daneel, *African Earthkeepers. Interfaith mission in earth care* (Pretoria, 1998); idem, *Environmental mission and liberation in Christian perspective* (Pretoria, 1998).

⁴⁸ Daneel, *Interfaith mission*, 292.

⁴⁹ Stukken over Zirrccon, Het Utrechts Archief, 1368 (Archief Raad van Kerken 1982-2000)/ 1637 (Boomplantproject Zirrccon 1992).

RNGO's en de klimaatcrisis

In mijn eigen onderzoek wil ik bijdragen aan het ontwikkelen van een nieuw herstelverhaal. Ik richt me vooral op onderzoek naar zendingsorganisaties en hun huidige opvolgers, de protestantse ontwikkelings-samenwerkingsorganisaties. Met name die laatste, de protestantse RNGO's, zijn een veelbelovend onderzoeksveld. RNGO's krijgen weinig wetenschappelijke aandacht maar spelen wel degelijk een belangrijke rol in het internationale veld. Volgens de Deense wetenschapper Marie Juul Petersen kan ongeveer 10% van de NGO's die zijn aangesloten bij de Verenigde Naties getypeerd worden als religieus.⁵⁰ Veel van deze organisaties dragen bij aan het bevorderen van de Sustainable Development Goals.⁵¹ Volgens onderzoeker Gerard Clarke kunnen ze soms veel effectiever opereren dan seculiere NGOs, omdat ze aansluiting vinden bij lokale kerken en dus netwerken in het mondiale zuiden.⁵²

Nederlandse RNGO's kunnen een impuls geven aan geven aan ecologisch handelen en zijn een belangrijke verbindingsschakel tussen Nederlanders en mensen uit het mondiale zuiden. In Nederland richt zich op dit moment één protestantse organisatie expliciet op de natuur, A Rocha. Uit onderzoek van Suzanne Ros en mijzelf blijkt echter dat protestantse ontwikkelings-samenwerkingsorganisaties zich de afgelopen tien jaar in Nederland in toenemende mate bezighouden met klimaatrechtvaardigheid.⁵³ Ze denken na over manieren om kwetsbare doelgroepen te ondersteunen in klimaatweerbaarheid. Daarbij streven ze naar meer gelijkwaardigheid met partners in het mondiale zuiden.⁵⁴

⁵⁰ Marie Juul Petersen, 'International religious NGOs at the United Nations: a study of a group of religious organizations', *The Journal of Humanitarian Assistance* (2010); zie ook Julia Berger, 'Religious Nongovernmental Organizations: An Exploratory Analysis', *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit Organizations* 14/1 (2003): 15-39.

⁵¹ Azza Karam, 'The Role of Religious Actors in Implementing the UN's Sustainable Development Goals', *The ecumenical review* (2017). <https://doi.org/10.1111/erev.12241>.

⁵² Gerald Clark, 'Faith matters: Faith-based organisations, civil society and international development', *Journal of International Development*, 18 (2006): 835-848. <https://doi.org/10.1002/jid.1317>.

⁵³ Onnekink en Ros, 'The Greening of Dutch Protestant Christianity'.

⁵⁴ <https://www.prismaweb.org/nl/reactie-prismaleden-op-afrikastrategie>; <https://zendingsraad.nl/nieuws/2024/05/nzr-rondetafelgesprek-onderzoek-naar-relaties-in-zending-en-de-kerk-wereldwijd/>. Geraadpleegd 17 augustus 2024.

Wetenschappelijk onderzoek kan bijdragen aan een beter begrip van het functioneren van RNGO's op ecologisch gebied. Dat kan bijvoorbeeld door het analyseren van communicatie-strategieën. In een evaluatie van de Lynn White-these in 2016 onderschrijven religie- en milieuwetenschappers het belang van aandacht voor religieuze of seculiere wereldbeelden in het ontwikkelen van communicatie-strategieën.⁵⁵ De organisatie Conservation Strategy ziet het vertellen van verhalen als eeuwenoude kunst en als een van de belangrijkste strategieën om het belang van duurzaamheid onder de aandacht te brengen. 'Verhalen vertellen is een katalysator voor transformatie', stelt ze, omdat 'het gat tussen kennis en actie wordt overbrugd.'⁵⁶ Daarbij is het essentieel om ook te luisteren naar verhalen uit het mondiale zuiden. Natascha Zwaal bijvoorbeeld liet zien hoe fictieve ecologische verhalen in dorpen in Kameroen een ingang kunnen zijn voor NGO's om te spreken over conservatie.⁵⁷ Voor protestantse RNGO's is het ontwikkelen van een overtuigend, hoopvol en consistent ecologisch herstelverhaal essentieel om hun doelen te bereiken. Zo kunnen ze recht doen aan de culturele tradities waarbinnen ze werkzaam zijn en tegelijk voeling te houden met de protestantse culturele codes binnen de eigen achterban. Wetenschappelijk onderzoek kan beter inzicht geven in en lering trekken uit de eco-verhalen die RNGO's voortbrengen.

55 Bron Taylor, Gretel van Wieren en Bernard Daley Zaleha, 'Lynn White Jr. and the greening-of-religion hypothesis', *Conservation Biology*, 30/5 (2016): 1000–1009.

56 <https://www.conservation-strategy.org/news/we-are-all-storytellers-unleashing-power-narratives-conservation>. Geraadpleegd 17 augustus 2024. Zie bijvoorbeeld ook Sarah Hards, 'Tales of transformation: The potential of a narrative approach to pro-environmental practices', *Geoforum*, 43/4 (2012): 760–771.

57 Natascha Zwaal, *Narratives for Nature: Storytelling as a vehicle for improving the intercultural dialogue on environmental conservation in Cameroon* (Saarbrücken, 2008); W.T. de Groot en N. Zwaal, 'Storytelling as a medium for balanced dialogue on conservation in Cameroon', *Environmental Conservation* 34/1 (2007) <https://doi.org/10.1017/S0376892907003682>.

Tot slot

Ik begon mijn oratie met een verhaal over verlies, van onze kastanjeboom en het verdwijnen van een klein bos in de straat waar ik opgroeide. Graag eindig ik met een hoopvol herstelverhaal over bomen. Het gaat over het fenomeen van de Ethiopische kerkbossen. Sinds eeuwen vestigden kluizenaars en monniken zich ook in Ethiopië in afgelegen wouden. Daaruit ontstonden kerken. Omdat zij zich verantwoordelijk wisten voor de natuur, cultiveerden ze zogenaamde 'kerkbossen' die nu oases vormden in het verdroogde landschap.⁵⁸ Tegenwoordig bieden deze kerkbossen bescherming aan uitstervende dieren en inheemse boomsoorten en gaan ze de verschrapping van de biodiversiteit tegen.⁵⁹ Inmiddels zijn kerken niet alleen actief in de conservatie van bossen maar planten ze ook op grote schaal nieuwe bomen aan. Milieuwetenschappers vinden de opvallende specifieke biodiversiteit in Ethiopische kerkbossen dan ook fascinerend.⁶⁰ Dit verhaal biedt een hoopvol toekomstbeeld over vitale bossen in de woestijn, waarin historische christelijke waarden over natuurbehoud een centrale rol spelen en vandaag de dag een inspiratie vormen voor ecologisch handelen.⁶¹

Mijn onderzoek naar hoopvolle eco-verhalen sluit wonderwel aan bij het nieuwe onderzoeksprogramma van de Theologische Universiteit Utrecht (TUU), *Vulnerability and Hope*. Ik spreek daarbij de hoop en de ambitie uit dat de leerstoel niet in afzondering bestaat, maar een plaats wordt waarin samenwerking tussen verschillende disciplines kan ontstaan, zowel binnen als buiten de TUU. Het is ook mooi om onderzoek te kunnen koppelen aan maatschappelijke impact door samenwerking met RNGO's aangesloten bij Prisma. Van harte wens ik ook dat studenten en promovendi zich geroepen weten om onderzoek op te starten of zich te verdiepen in de minor eco-theologie die we momenteel aan het hervormen zijn. Ik hoop dat zij vele nieuwe inzichten ontwikkelen en verhalen ontdekken in deze

58 <https://www.nationalgeographic.com/environment/article/ethiopian-church-forest-conservation-biodiversity>. Geraadpleegd 17 augustus 2024.

59 <https://emergencemagazine.org/feature/the-church-forests-of-ethiopia/>. Geraadpleegd 17 augustus 2024.

60 Raf Aerts et al. 'Conservation of the Ethiopian church forests: Threats, opportunities and implications for their management', *Science of The Total Environment* 551-552 (2016): 404-414.

61 Valery Votrin, 'The orthodoxy and sustainable development: a potential for broader involvement of the orthodox churches in Ethiopia and Russia', *Environment, Development and Sustainability* 7 (2005):9–21.

fascinerende fase in het Christoceen. Het onderzoek sluit ook aan bij de visie van de naamgever van deze leerstoel, de christelijke wetenschapper en eco-activiste Martine Vonk die in 2019 overleed. Zij schreef: ‘Wij mensen kunnen uiteindelijk deze aarde niet redden, dat doet God zelf. Hij is daar allang mee begonnen. Onze uitdaging is te ontdekken waar Hij bezig is en daarbij aan te sluiten.’⁶²

62 Martine Vonk, *Genieten van genoeg* (Amsterdam, 2016), 10.

Dankwoord

Graag wil ik het bestuur van de TUU, George Harinck en Pim Boven, en de sollicitatiecommissie bedanken voor het in mij gestelde vertrouwen. Wat mooi dat jullie het aandurven om een historicus, een verhalenverteller, aan te stellen. Aan de TUU ben ik hartelijk ontvangen door de collega's zoals Jolanda Zweers en heb ik al veel geleerd van de collega-theologen van de minor eco-theologie: Hans Burger, Myriam Klinker-de Klerck, Jaap Dekker en Steven van den Heuvel. Ik kijk ook bijzonder uit naar de samenwerking met studenten en promovendi aan de TUU en hoop dat we elkaar kunnen inspireren. Ook dank ik het bestuur van de Martine Vonk Stichting, Theanne Boer, Embert Messelink, Emile van Velsen en Koos van Aller, voor de fijne samenwerking. Dank ook voor jullie inzet en visie, waardoor deze nieuwe Martine Vonk Leerstoel tot stand is gekomen. Mijn speciale dank gaat uit naar de sponsors van deze leerstoel, in het bijzonder de ontwikkelingssamenwerkingsorganisaties die zijn aangesloten bij de koepel Prisma. Ik ben de familie van Martine Vonk erkentelijk voor hun vertrouwen en bemoediging. Ik hoop dat Martines werk en visie mogen doorklinken in het werk van de leerstoel.

Ik wil ook mijn collega's aan de Universiteit Utrecht bedanken die de gedeeltelijke overgang naar de TUU van harte hebben gesteund, in het bijzonder de bestuursleden van het Departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis en van de Faculteit Geesteswetenschappen, en alle collega's van de BA-programma's Geschiedenis, History en Kunstgeschiedenis. Ik dank collega's, vrienden en studenten die de afgelopen jaren de tijd hebben genomen om met mij mee te denken over wat een relatief nieuw onderzoeksveld is: ik noem hier Ewien Bergeijck, Jan Boersema, Jaap Breekveldt, Jacques Dane, Martha Frederiks, Pieter Gorissen, Beatrice de Graaf, Liesbeth van de Grift, Michiel van Groesen, Henk Jochemsen, Jan Jongeneel, Harmen van der Kolk, Hannah de Korte, Roel Kuiper, Huub Lems, Trees van Montfoort, Suzanne Ros, Alec Ryrie, Jan van der Stoep, Berdine van den Toren-Lekkerkerker, David Trim, Tirreg Verburg, Jan Wolsheimer, leden van het Mission History Network, collega's van het netwerk Environmental Humanities, het onderzoekscuster Europa in de Wereld en Utrecht University Center for Early Modern Studies. Speciale dank gaat uit naar mijn

promotores van destijds aan University College London, Jonathan Israel, Julian Hoppit en Nicholas Tyacke en aan de Universiteit Utrecht, Duco Hellema en Jeroen Duindam. Dank ook aan Wim Kremer, Maarten Prak en Krijn de Jong die de afgelopen jaren een mentor voor mij zijn geweest.

Graag wil ik ook mijn familie bedanken. Allereerst dank ik mijn schoonouders en -familie voor hun interesse, bemoedigingen en voor wat ik van hen leer over leven in landelijk gebied. Mijn vader en moeder, mijn broer Sjon en zus Marjolein, studeerden alle vier theologie. Als een daad van rebellie ben ik historicus geworden, maar ik ben toch theologisch gevormd door de eindeloze gesprekken met hen. Mijn broer en vader maken deze bijeenkomst niet meer mee, maar ik leef vanuit de hoop om hen en ook onze dochter Hannah terug te zien op de vernieuwde aarde. Ik geniet diep van de levenslust, creativiteit en nieuwsgierigheid van Rebecca en Seth. Dank aan mijn echtgenote Martine wiens liefde voor woorden en voor alles wat groeit mij inspireren. Zij is mijn thuis. Dank bovenal aan de Schepper die alles maakte, maakt en nieuw zal maken.

Ik heb gezegd.

Theologische Universiteit *Utrecht*

Bezoekadres

Plompstorengracht 3 ■ 3512 CA Utrecht
+31 (0)85 34 10 200 ■ www.tuu.nl ■ info@tuu.nl

Bibliotheek

Groenestraat 160 ■ Kampen ■ (038) 44 71 720